

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (фінансова безпека та
фінансові розслідування)**

за темою: Проблема універсального методу та соціально-антропологічні
пошуки у філософії Нового часу.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор
філософських наук, професор Шаповал Володимир Миколайович

Рецензенти:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ХНУВД, доктор
філософських наук, професор Тягло О. В.

Професор кафедри культурології і медіакомунікацій Харківської
державної академії культури, доктор філософських наук, професор Панков
Г.Д.

План лекції

1. Соціально-економічні умови виникнення філософії Нового часу.
2. Питання методології та теорії пізнання. Емпіризм (Ф. Бекон) і раціоналізм (Р. Декарт).
3. Методологічний синтез І. Ньютона: гіпотетико-дедуктивний метод.
4. Соціально-філософські вчення Т. Гоббса і Дж. Локка.

Текст лекції

1. Соціально-економічні умови виникнення філософії Нового часу

XVII століття відкриває у загальній історії добу Нового часу, соціальний зміст якої визначався укріпленням і бурхливим розвитком на теренах Європи капіталістичного суспільства. На самому початку століття сталася буржуазна революція у Нідерландах, а у другій половині – у Англії. До цих країн поступово перемістився центр матеріальної і духовної активності людства.

Поряд зі старими верствами – феодалів, селян і ремісників – силу набирали нові – буржуазія та пролетаріат. Соціальна база для виникнення і розповсюдження нових ідей стала ширшою та міцнішою. Хоча у певному розумінні можна визнати і таке: історія підвела підвалини під перспективні ідеї, сформульовані ще провісниками Ренесансу. Та врешті-решт все ж виявляється характерний зсув: коли Середньовіччя орієнтувалося на *релігійні шукання*, Відродження – на *гуманітарні студії*, то Новий час – на *природознавчі дослідження*. Точніше, орієнтація була ширшою – на науково-практичне опанування реальним світом, яке не обмежувалось біблійними переказами і догматизованими висновками творів Аристотеля.

Переорієнтація духовної активності мала об'єктивні підстави, адже процес народження типового для капіталізму машинного виробництва вимагав розгортання наукових досліджень, особливо у їх прикладному – технічному – аспекті. Наука стояла на порозі перетворення на важливу продуктивну силу, їй почали приділяти увагу найбільш далекоглядні політики. З'явилися зародки наукового співтовариства і нових організаційних форм дослідницької діяльності, зокрема академії наук. XVII століття відкрило світу таких видатних природознавців як Кеплер, Ньютон, Паскаль, Торрічеллі, Лейбніц, Гюйгенс та ін.

За часів Античності, Середньовіччя і епохи Відродження філософів залишалась головною формою раціонального осягнення різноманіття Всесвіту, об'єднуючи результати усіх його студій. Та за Нового часу стан справ у системі знань почав докорінно змінюватися. Від філософії спочатку відділилась фізика, потім – хімія, біологія та інші дисципліни. Поступово виникла небачена опозиція “філософія – природознавство” або, у ширшому розумінні, “філософія – наука”. Більше того, у співвідношенні “філософія – наука” з'явилися нові пріоритети. Цей процес стимулював суттєві

метаморфози філософії і науки, які сформували їх класичний вигляд.

2. Питання методології та теорії пізнання. Емпіризм (Ф. Бекон) і раціоналізм (Р. Декарт)

Бекон

Останнім філософом епохи Відродження і першим – Нового часу доречно назвати Френсіса Бекона з Великої Британії (1561-1626). Підстави для цього не стільки хронологічні, скільки змістовні. Справді, своєю критикою цей мислитель забив чи не останній гвіздок у домовину середньовічної схоластики, яскраво висвітливши її теоретичний занепад і практичну безпорадність. Більше того, знаходячись під впливом інтелектуальних і технічних здобутків Ренесансу, Бекон сформулював позитивну програму *“Великого відновлення наук”*. Три винаходи попередніх сторіч справили на Бекона найбільше враження: друкування книг, застосування порошу і компасу. *“А ці три винаходи змінили вигляд і стан усього світу, по-перше, у справі просвіти; по-друге, у військовій справі; по-третє, у мореплавстві. Звідси сталися такі незчисленні зміни речей, що жодна влада, жодне вчення, жодна зірка не спромоглися б викликати більшу дію та вплинути на людські справи, ніж ці механічні винаходи”*, – щиро визнавав Бекон.

Наріжним каменем програми Бекона було тверде переконання у всесиллі людського пізнання. Подібно до того, як рука потребує для виконання найскладнішої роботи тільки досконалого знаряддя, так і людський розум має лише одну потребу – у правильному методі або організмі відшукування істини. Розробці *“нового органону”* і присвячені головні зусилля мислителя.

Усім відоме гасло *“Знання є сила!”*. Воно належить Бекону і висловлює іншу новаційну підставу його програми, а саме орієнтацію на прагматичність наукового пізнання. На відміну від захмарних висновків схоластичних диспутів, істинне пізнання повинне мати земну цінність і приносити реальні плоди, що допомагають вдосконалювати людське життя. Символічна в такому зв'язку причина смерті Бекона. Він застудився під час незвичного заняття – набиваючи снігом тушку курки. Але вчений не просто досліджував термічні явища, а намагався зрозуміти охолодження як фактор консервації тваринної їжі.

Цікаво зауважити, що Бекон, як це трапилось і з багатьма іншими мислителями різних часів (Сенека, Мак'явеллі та ін.), свої найвидатніші філософські праці створив тоді, коли залишив активне ділове життя і опинився у немилості у світської влади.

Необхідною умовою укорінення будь-якої новаторської програми є критичний аналіз доробку попередників, з'ясування і доведення його обмеженості або взагалі хибності. Критика Беконом схоластики виявилась нищівною тому, що її було спрямовано не тільки проти тих чи інших часткових висновків, але і проти фундаментальних засад.

Бекон стверджував, перш за все, проблематичність традиційної стратегії пізнання, котру він характеризував як *випередження*.

На такому шляху думка злітає від потоку звичайних відчуттів і висловлюючих їх одиничних тверджень одразу до найзагальніших аксіом. Лише потім, ідучи від цих аксіом як беззаперечних істин, вона відкриває і досліджує середні, особливі твердження про природу.

Але даному методу постійно загрожують дві небезпеки. Перша пов'язана з можливістю неточного *чуттєвого сприйняття*, а друга – з певними пастками *мислення*, у які потрапляє думка, що надто шпарко відривається від свого підґрунтя і прагне одразу сягнути верхівки абстракції. Щоб уникнути цих небезпек, Бекон запропонував суттєві гносеологічні нововведення.

Перше з них спрямоване на вдосконалення чуттєвого пізнання світу. Його сутність полягає у тому, щоб доповнити і розвинути просте *спостереження* природи (пасивний дослід) активним і доцільним втручанням у хід природних подій, дослідженням явищ та їх закономірностей за спеціально створених умов і з допомогою різноманітного технічного обладнання – активний дослід, *експериментом*. Бекон обґрунтовував порівняно більшу ефективність експериментального вивчення природи з допомогою влучної аналогії.

Подібно до того, писав він, як у життєвих справах хист та прихований зміст душі людини краще виявляється тоді, коли вона зазнає негараздів, ніж у сприятливі часи, таким же чином і приховане у природі найбільше відкривається тоді, коли вона зазнає впливу озброєної механічними засобами діяльності (“механічних вмінь”), ніж тоді, коли усе йде саме по собі.

“Виправлення чуттів” – не достатня, а лише необхідна умова знаходження істини. Другою умовою є така організація розумової активності, яка свідомо уникає типових помилок і послідовно, методично доходить шуканих висновків. З обох цих питань Бекон також запропонував цінні пропозиції.

Мислитель розробив, перш за все, класифікацію найпоширеніших помилок мислення, котрі він назвав *“ідолами, що облягають ум людей”*. Відомі чотири види ідолів: *ідоли роду, ідоли печери, ідоли площі (ринку) та ідоли театру*.

Ідоли роду мають підстави свого існування у загальній природі людей: “Ум людини уподібнюється до нерівного дзеркала, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображує речі у покривленому і спотвореному вигляді”. Наприклад, усі схильні вбачати у природних речах більше порядку, ніж його існує насправді: звідси, наприклад, уявлення, що небесні тіла рухаються виключно по довершеним коловим орбітам.

Ідоли печери – це характерні помилки окремої людини, що виникають внаслідок її індивідуальних властивостей. “Адже у кожного, – цілком справедливо підкреслював Бекон, – окрім помилок, властивих роду людському, є своя особиста печера, яка послаблює і спотворює світло

природи". Насправді, одна людина схильна сприймати життя у рожевому, а інша – у чорному забарвленні. Один вчений уявляє світ як величезний годинник, другий – як живу істоту, а третій – як хаотичне нагромадження випадковостей. І кожен з них наполягає на своєму, намагаючись обґрунтувати універсальне значення власної моделі.

Існують ще ідоли, котрі виникають внаслідок взаємного зв'язку людей у суспільстві.

Ці ідоли ми називаємо, беручи до уваги породжуюче їх спілкування і товаришування людей, ідолами площі. Люди об'єднуються мовою. Слова ж набувають значення за розумінням юрби. Тому погане і недолadne установа слів у дивовижний спосіб облягає розум. Визначення і роз'яснення, котрими звикли озброюватися та охороняти себе освічені люди, жодним чином не допомагають справі. Слова прямо силують розум, мішаючи усе і примушуючи людей вести пусті й нескінченні суперечки та витлумачення", – писав Бекон, маючи на увазі схоластичну традицію.

А далі він конкретизував поняття *ідолів площі*, розділивши їх на дві групи. До першої потрапляють ті, що виникають внаслідок застосування пустих понять, тобто таких, яким у природі нічого не відповідає (це "*ймення неіснуючих речей*", наприклад "кола планет", "першодвигун" і т.ін.). Другу групу складають ймення існуючих речей, але погано і нечітко визначені (наприклад, "земля" – з точки зору визначеності як хімічної речовини).

Існують, нарешті, ідоли, котрі приходять у душі людей з різних догматів філософії... Ми називаємо їх ідолами театру, адже ми вважаємо, що скільки існує успадкованих або винайдених філософських систем, стільки поставлено і зіграно комедій, які відображують вимудровані та штучні світи... Ми беремо до уваги тут не тільки загальні філософські вчення, але і численні начала і аксіоми наук, котрі поширились внаслідок переказів, віри та безтурботного фантазування.

Зрозуміло, що до переліку таких ідолів у першу чергу потрапляють концепції і поняття схоластизованого платонізму і аристотелізму. Навпаки, опозиційні їм думки, особливо ті, що належали античним атомістам, оцінювались Беконом як слухні й використовувались ним у розробці нового світогляду та органону пізнання.

З'ясувавши поширені пастки мислення, Бекон розробляє далі новий алгоритм наукової діяльності. За такий він вважає метод "*істинної та законної*" або, коли використати сучасний термін, **наукової індукції**. Сутність цього виду індуктивних умовиводів роз'яснюється через протиставлення відомій ще з часів Сократа популярній індукції.

Індукція, що здійснюється шляхом простого перелічування, є "*дитяча справа*": вона дає хиткі висновки і постійно відчуває загрозу з боку суперечливих випадків, коли звично дістає результатів на підставі меншого, ніж потрібно, обсягу фактів, і притому тільки тих, які є у наявності. Індукція ж, яка буде корисною для винаходів і доказів, повинна розділяти природу з допомогою відповідних розмежувань та виключень. А потім – після достатньої кількості негативних суджень, вона має робити позитивні

висновки, вчив англійський мислитель.

Не входячи зараз у деталі наведеної характеристики запропонованого Беконем індуктивного методу, резюмуємо його сучасне розуміння. По-перше, думка дослідника вже не обмежується поверхневою констатацією повторюваності *явища*, що спирається на завжди обмежені дані чуттів. Вона прагне дійти *сутності*, виявити *причини* спостережуваної повторюваності. До цього веде аналіз ретельно зібраних споріднених ситуацій, мислене розкладання їх на найпростіші елементи та вивчення різноманітних комбінацій. Це можна виконати за допомогою спеціальних таблиць, що описують випадки присутності, відсутності і різних ступенів присутності властивостей явища, котре саме досліджується. А для одержання цих таблиць доцільно впливати на природні об'єкти, тобто експериментувати. Не важко зрозуміти, що у такий спосіб уводяться індуктивні узагальнення, ґрунтовані на методах виявлення причини – схожості, різниці, супутніх змін.

Врешті-решт за рахунок розширення бази інформації, яка береться до уваги при узагальненні, а також внаслідок поглибленого її вивчення одержувані результати мають велику ступінь надійності. Сам Бекон вважав, що вони мають бути достовірними, тобто абсолютно надійними. Але сьогодні визнається, що тут він перебільшував. Скласти вичерпні таблиці присутності, відсутності й ступенів присутності у загальному випадку не видається можливим – внаслідок принципової невичерпності природи, завжди обмеженого часу дослідження тощо. Тому наукова індукція, якісно перевершуючи популярну у надійності висновків, залишається правдоподібним (недемонстративним) умовиводом і може використовуватися як метод побудови узагальнюючих гіпотез, які потребують подальшої перевірки та підтвердження. Тому гарантованого шляху до істини цей метод не надає.

Наукова індукція виявляється суто аналітичною процедурою. Пояснюючи її стратегічний напрямок, Бекон підкреслював: *є необхідним розділення і розкладання тіл, зрозуміло, не вогнем, але через порівняння з іншими тілами та зведення до простих елементів природи і форм, які збираються та сполучаються у складному. "Рішуче слід, – закликав він, – перейти від Вулкана до Мінерви, якщо ми маємо намір витягти на світло істинну будову тіл"*.

Аналітична методологія Бекона відповідала новому розумінню природи пізнання природних речей. Вчений відмовився від традиційного відшукування чотирьох аристотелевських причин, залишивши за фізикою дослідження *"діючого начала і матерії, прихованого процесу та прихованого схематизму"*. Так складалася відмінність фізичної науки від старої натурфілософії і навіть від філософії – метафізики – взагалі: прерогативою останньої залишалося дослідження *"одвічних і нерухомих"* форм. У такий спосіб розгорталась диференціація сфери раціональної активності.

"Ми не применимо значення чуттів, а допомагаємо їм, і не зневажаємо розумом, а керуємо ним", – так Бекон резюмував спрямованість розробки *"нового Органону"*. Історія філософії визнає, що англійський

мислитель дійсно став одним з родоначальників нової теорії пізнання, зокрема методології класичної науки. Головним стрижнем тут була досить самовпевнена віра у силу раціонального пізнання як відображення зовнішнього світу: з часом такий напрямок думок одержав назву *гносеологічного реалізму*.

Реалізм, як його зазвичай розуміють у сучасній науково-філософській літературі, це філософська доктрина, висловлена у двох головних твердженнях. Перше з них – онтологічне – полягає у тому, що світ існує сам по собі, незалежно від розуму людини. Друге – гносеологічне – наполягає, що ми здатні послідовно і вичерпно його пізнавати. Засобами пізнавального процесу такого ґатунку були, за думкою Бекона, експериментування та “істинна індукція”.

Декарт

Іншим фундатором філософії і науки Нового часу визнається молодший сучасник Френсіса Бекона, французький мислитель Рене Декарт. Його також не задовольняв існуючий стан справ внаслідок, перш за все, спрямованості активності вчених не стільки на досягнення істини, скільки на перемогу у схоластичних диспутах.

І я ніколи не помічав, – твердо вказував Декарт, – щоб з допомогою диспутів, які розповсюджені у школах, була відкрита щонайменша істина, до того невідома, адже коли кожен прагне перемогти, тоді більше турбуються про набивання ціни правдоподібності, а не про виважування доказів тієї чи іншої сторони”.

Не задовольняла Декарта і практична безплідність традиційних студій, що згорда хизувались своєю умоглядністю, віддаленістю від конкретних проблем земного життя.

Мені здавалось, відзначав у такому зв’язку французький мислитель, що я можу зустріти більше істини у міркуваннях кожного, коли вони стосуються безпосередньо його справ, наслідок котрих одразу ж скарає його, якщо він схибить, ніж у кабінетних мудруваннях освіченої людини, що не мають завершення у дії, а цікаві для неї єдиним: вона тим більше бундючиться, чим далі вони від здорового глузду, адже у такому випадку належить витрати більше зусиль та майстерності, щоб досягти правдоподібності.

“Я ж завжди мав найбільше бажання розрізняти істину і хибу, щоб краще розбиратися у своїх діях та впевнено просуватися у цьому житті”, – так сформулював Декарт своє позитивне кредо.

На думку французького мислителя, нова філософія повинна базуватися не на “книжкових заняттях”, тобто не на нескінченних студіях схоластичних джерел, а на вивченні людиною “самої себе або ж величної книги світу”.

Проголошення зміни предмету філософії – лише перший крок. Далі слід з’ясувати відповідний шлях або метод пізнання істини – і у розумінні цього Декарт знов-таки погоджується з Беконом. Адже “недостатньо

просто мати хороший розум, головне – це вправно його застосовувати. Найвеличніша душа здатна як до найбільших пороків, так і до найбільшої доброчесності, і ті, хто йде дуже повільно, у змозі, коли вони підуть прямим шляхом, просунутися значно далі тих, хто біжить і віддаляється від цього шляху”, – вчив мислитель. Та якщо у загальному твердженні необхідності докорінної трансформації філософії Декарт цілком згоден з Беконем, то у виборі основоположень і методології його здійснення пропозиції вчених суттєво розбігаються.

Бекон, як вже зазначалося, визнавав першоджерелом знань дані емпірії, точніше – досвіду, організованого цілеспрямовано, щоб уникнути омани чуттів. Декарт таку можливість заперечував. На його думку, система знань має ґрунтуватися на тому, що є *ясним й істинним* беззаперечно. Свідчення ж органів чуттів, навіть озброєних технічно, не виключають помилок абсолютно і тому не відповідають висунутій вимозі. Їй задовольняють лише певні ідеї, від народження вкладені у розум людини Богом. Інакше кажучи, основоположення системи достовірних знань мають божественне походження, вони існують у розумі людини ще до набуття нею будь-якого досвіду, *a priori*, і видобуваються з глибини пам'яті через занурення у неї напруженим актом *інтелектуальної інтуїції*. Цей акт нагадує платонівське пригадування.

Які ж саме змістовні твердження відповідають критерію Декарта? *Я звернув увагу, пояснював мислитель, що у той час, коли я доводжу висновку про ілюзорність усього у світі, було необхідним, щоб я, таким чином міркуючи, дійсно існував. І помітивши: істина – **Я мислю, отже, я існую** – така тверда та надійна, що найвпертіші мудрування скептиків не здатні її похитнути, я дійшов висновку – я можу без побоювань взяти її за перший принцип філософії, яку шукаю, вчив Декарт. Окрім цього знаменитого **Cogito, ergo sum**, до числа “ясних і чітких” основоположень-аксіом системи наукового знання він залучив принципи формальної логіки та математики, деякі закони механіки тощо. А далі, спираючись також на аналіз конкретних явищ, Декарт дедукував бажані результати за точно встановленими правилами. Що ж це були за правила?*

Перше – ніколи не приймати за істинне те, чого я не визнаю би таким з очевидністю, тобто сумлінно уникати поспіху і упередження та включати у свої судження лише те, що постає у моєму розумінні так ясно і чітко, що жодним чином не здатне дати далі привід для сумніву.

Друге – ділити кожну з розглядуваних труднощів на стільки частин, скільки необхідно для її подолання.

Третє – розташовувати свої думки у певному порядку, починаючи з предметів найпростіших і легкоосязних, і сходити потроху, як по східцях, до пізнання найскладніших, припускаючи існування порядку навіть між тими, які у природному перебігу подій не передують одне одному.

І останнє, четверте – робити всюди переліки найповніші та огляди всеохоплюючі, щоб бути впевненим – нічого не втрачено.

Методологію, котра керується встановленими правилами, доречно

назвати **аксіоматико-дедуктивною**. З нею можна погоджуватися або заперечувати, наприклад у зв'язку зі зверненням до божественних чинників. Але ігнорувати цей шлях мислення, беручи до уваги численні досягнення французького генія, неправильно. Сьогодні визнається, що аксіоматико-дедуктивна методологія виявляється плідною у математиці, логіці, теоретичній фізиці, тобто у царині знання високого рівня абстракції, вихідні положення якої безпосередньо не пов'язані з експериментальними дослідженнями і дійсно мають статус обраних розумом аксіом. Коректність аксіоматико-дедуктивного методу визначається двома чинниками: добором вихідних положень, які мають бути безумовно прийнятними і навіть самоочевидними, та суворим дотриманням правил дедукції – без жодного їх порушення.

Якщо Бекон запропонував **емпірично-орієнтовану методологію**, то шлях пізнання Декарта є суто **раціоналістичним** (з латини *ratio* – розум, мислення, міркування). Адже він у своїх витоках і у розвитку спирається на впорядковану активність розуму. Вибір Рене Декарта – це раціоналістично-орієнтований аналітичний метод, головними складовими якого є інтелектуальна інтуїція і дедуктивні умовиводи.

Бекон і Декарт заклали підґрунтя двох головних напрямків розробки класичної методології наукового пізнання. Але ані перший, ані другий не одержали бажаного результату: їх доробки, навіть всупереч суб'єктивній упевненості цих геніальних мислителів, у науці не мають самостійного значення, не є довершеним органом. Наступний крок до мети був зроблено Ісааком Ньютоном.

3. Методологічний синтез І. Ньютона: гіпотетико-дедуктивний метод

Англійцю Ісааку Ньютону (1643-1727) належать коли не перші, то вирішальні кроки на шляху створення класичного природознавства, у тому числі і його органону.

У 1688 році в Лондоні вийшов друком знаменитий твір Ньютона “Математичні начала натуральної філософії”. Для англійського мислителя фізика – різновид філософії, а саме філософія природи. Хоча з тих днів сплило багато часу і процес відокремлення фізики у самостійну дисципліну давно завершився, таке її іменування і сьогодні часто використовується у Сполученому Королівстві. А чи можна знайти ясніше свідчення генетичного і змістовного зв'язку цих двох важливих сфер інтелектуальної активності людини?!

Та у назві ньютонівського твору знайшов відображення зв'язок фізики не тільки з філософією, а і з математикою. Цей зв'язок є суттєвим та неусувним, він робить фізику Ньютона – а не Аристотеля – справжнім початком сучасного природознавства. До речі, для того, щоб надати своїм шуканням відповідну форму, Ньютону довелося – паралельно з Лейбніцем – виробити інтегральне і диференціальне числення. Завдяки цьому відкривався більш адекватний шлях математичного опису кінематичних і динамічних

явищ.

Ще одна характерна ознака класичної фізики – послідовне використання експерименту як необхідного джерела інформації та критерію істинності теорії. У цьому відношенні Ньютон докорінно розійшовся не тільки з мислителями далекої Античності, а і з своїм сучасником – Декартом, погляди якого у другій половині XVII ст. набули поширення у континентальній Європі. Обґрунтування такої опозиції наведене, зокрема, у передмові до другого видання “Математичних начал”, котре написане близьким до Ньютона редактором цього твору Рожером Котесом.

Картезіанці стверджують, писав Котес, що уся речовина у Всесвіті розподілена однорідно і що усе різноманіття видів, яке спостерігається у тілах, походить з деяких найпростіших та доступних розумінню властивостей частинок, з котрих складаються тіла. Рухаючись, таким чином, від найпростішого до більш складного, вони б мали рацію, коли б приписали цим первинним частинкам лише ті властивості, якими їх наділила природа, а не якісь інші. Насправді ж вони надали собі право припускали будь-які невідомі види і розміри частинок, невизначене їх розташування та рух, а також вимудровувати різні невідчутні рідини, що вільно проходять крізь пори тіл і мають всемогутню витонченість та приховані рухи.

Таким чином, підкреслює Котес, вони віддаються фантазуванню, нехтуючи істинною сутністю речей, котра, зрозуміло, не може бути з’ясована облудливими припущеннями, коли їх ледве-ледве вдається досліджувати з допомогою найточніших спостережень. Ті, хто запозичив би підстави своїх міркувань з гіпотез, навіть якщо далі усе було б ними розвинуто у найточніший спосіб на ґрунті законів механіки, створили б вельми витончену і гарну байку, проте лише байку.

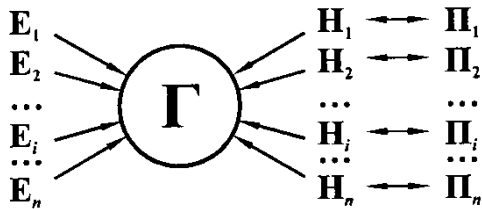
Пафос наведеного уривку полягає у критиці такої картини світу і методології її побудови, яка спирається не на чуттєвий досвід, а на інтуїтивне продукування – вимудровування – основоположень, що було притаманне картезіанству. Натомість висувається інший спосіб пізнання.

Послідовники експериментальної філософії також прагнуть вивести причини усього існуючого з можливо простих начал, але вони нічого не беруть за начала крім того, що підтверджується дійсними явищами. Вони не вимудровують гіпотез і не залучають їх у фізику інакше, як у вигляді припущень, справедливості котрих має бути досліджена.

Таким чином вони користуються двома методами: аналітичним і синтетичним. Сили природи і простіші закони їх дії вони виводять аналітично з певних вибраних явищ, а потім синтетично доходять законів решти явищ. Ось цей найкращий спосіб дослідження природи і визнаний переважаючим порівняно з іншими нашим уславленим автором, резюмує Котес.

За сучасними поглядами ньютонівський метод пізнання слід кваліфікувати як **гіпотетико-дедуктивний**. Доречно подати його у вигляді схеми, що фіксує головні елементи: $\{E_i\}$ – сукупність наявних експериментальних даних, **експериментальний базис** вивчення природного

явища; Γ – *гіпотеза* відносно притаманного цьому явищу закону, що одержується через індуктивне узагальнення $\{E_i\}$; $\{H_i\}$ – множина дедукованих з висунутої гіпотези *наслідків* відносно поведінки досліджуваного явища за різноманітних особливих умов; $\{P_i\}$ – множина відповідних експериментальних дій, метою котрих є *перевірка* справедливості $\{H_i\}$ і, опосередковано, гіпотези Γ .

Метод Ньютона об'єднує доробки Бекона і Декарта. Він якісно перевершує органон Бекона, оскільки не зупиняється на результаті у нетривіальному випадку завжди обмеженої індукції і пропонує її експериментальну, практичну перевірку. Коли $\{P_i\}$ “вперто” суперечать $\{H_i\}$, то необхідно визнати останні не відповідними реальності й відкинути Γ , замінивши її новим припущенням. У разі ж підтвердження $\{H_i\}$ і, відповідно, Γ з боку експериментальних досліджень $\{P_i\}$, висунуту гіпотезу слід вважати, принаймні тимчасово, за відповідну природі. Хоча у подальшому розвитку пізнання вона може зазнати модифікації або уточнення.

Слід додати, що утілення гіпотетико-дедуктивного методу ґрунтувалось у Ньютона на певних “правилах філософствування”.

1. Не слід приймати у природі інших причин, ніж ті, котрі істинні й достатні для пояснення явищ.

2. Тому слід, коли це можливо, приписувати ті ж самі причини спорідненим явищам природи.

3. Такі властивості тіл, котрі ані підсилюються, ані послабляються і котрі виявляються притаманними усім тілам, над якими можливо поставити дослід, слід вважати притаманними усім тілам взагалі.

4. У дослідній фізиці пропозиції, виведені з явищ, що сталися, за допомогою наведення, навіть коли можливі їм противні, слід вважати за вірні точно або приблизно доти, доки не будуть з'ясовані такі явища, якими вони мають бути уточнені або модифіковані.

Так треба робити, роз'яснює далі Ньютон, щоб докази наведення не підмінювались гадками. Як бачимо, ньютонівські “правила філософствування” цілком відповідають загальному річищу методології, орієнтованій на експеримент та індуктивне узагальнення як засоби формування наукових гіпотез.

Типовою рисою ньютонівської методології, як і вихідних для неї позицій Бекона і Декарта, залишається аналітичність. Більше того, вона набуває специфічного вигляду у ідеалі *абсолютної точності*. Міра точності для Ньютона є критерієм не тільки майстерності механиків-ремесників, а і науки механіки, котра одержує у такому зв'язку своє ім'я. У такий спосіб

Ньютон дає прямо-таки хрестоматійний приклад впливу особливостей практичної діяльності на специфіку наукового пізнання.

Вимога точності корелює з утвердженням ідеалу *всебічності опису*. Він мав забезпечити повне відображення стану досліджуваного об'єкту через сукупність даних про усі можливі фізичні величини. Точність і всебічність результатів аналізу, поєднуючись з *однозначністю* фізичних законів (вірніше, сформульованих Ньютоном законів класичної механіки), добре узгоджувалась з пануючою думкою про *необхідний* характер природних процесів. Випадковість надовго було вигнано з науки як небажаний артефакт.

Гіпотетико-дедуктивна методологія передбачає *підтвердження* гіпотези, а не її точне *доведення*. Розрізняти ці дві процедури дуже важливо: адже підтверджена гіпотеза ще не є беззаперечно істинною, тоді як коректне доведення має гарантувати істинність висновку.

Аналітична ємпірично-орієнтована методологія, започаткована Галілеєм, Беконом, довершена та утілена Ньютоном у “Математичних началах натуральної філософії”. Вона не тільки перевершує картезіанську у надійності підстав і висновків, але і поглинає її як свою певну – синтетичну – фазу. Це насправді так, та чи завжди? Неважко побачити, що такий стан справ складається у галузі експериментального природознавства. Але ж існують і дисципліни, що безпосередньо з чуттєвого сприйняття світу не живляться, зокрема математика. Насправді, на який досвід міг спиратися М.І.Лобачевський (1792-1856), пропонуючи неєвклідову геометрію? Отже, у високоабстрактній сфері інтелектуальної активності, де підстави міркувань часто-густо справді “вимудровуються”, гіпотетико-дедуктивний метод не діє, а аксіоматико-дедуктивний зберігає певну силу.

Значення гіпотетико-дедуктивного методу не обмежується тільки сферою природознавства. Він складає загальнометодологічну підставу кримінального процесу, перш за все – розслідування і розкриття злочину. Тут теж має місце збирання *ємпіричних даних* (речові докази, свідчення потерпілих та ін., висновки експерта і т.п.) – *висування версій* (гіпотез) – *опрацювання версій* (перевірка гіпотез) через дедукування з них певних висновків і зіставлення їх з ємпіричними даними. Певна особливість гіпотетико-дедуктивного методу у цьому випадку полягає в одночасному висуванні і опрацюванні кількох гіпотез-версій. Наприклад, щодо вбивства шведського прем'єр-міністра Улофа Пальме було висунуто близько 500 версій.

4. Соціально-філософські вчення Т. Гоббса і Дж. Локка

У буржуазних трансформаціях найбільші континентальні країни випередила Англія. Цей процес активно збігав у другій половині XVII ст. і *de jure* завершився у 1689 році прийняттям знаменитого “Білля про права”. Документ вміщував найважливіші конституційні гарантії, які мали забезпечити розбудову нового досконалішого суспільного ладу. Закріплення конституційної монархії – саме того державного устрою, який зберігається у

країні дотепер – означало реальний доступ буржуазії і “нового дворянства” до керма влади.

Англійська філософська думка XVII ст. розвивалася під безпосереднім впливом революційних подій. Вони позначились і на творчості видатного мислителя Томаса Гоббса (1588-1679), ідейного спадкоємця та систематизатора поглядів Френсіса Бекона. Розглянемо його доробок у галузі соціальної філософії.

Думка, що *“людина за своєю природою є істота політична”* і *“в усіх людей природа вмістила прагнення до державного спілкування”* бере свій початок ще від Аристотеля. Вона тісно пов’язана з розумінням держави як такого явища, що внутрішньо і неодмінно притаманне організації Всесвіту. З часом проблема одержала теологічне вирішення, за яким держава має надлюдське – божественне – походження. Християнська церква санкціонувала за Богом дану форму державності **абсолютну монархію**. Протидія їй у будь-якій сфері кваліфікувалась не тільки як антидержавна, а і як єретична діяльність, що заслуговує найтяжчої кари. *“Той, хто чинить опір королю, той чинить опір велінню Бога”*, – щиро вважали і на початку Нового часу. Тому у християнських країнах радикальні зміни в державному устрої за необхідну умову вимагали позбавлення його статусу одвічної божественної установи. Томас Гоббс одним з перших пішов цим шляхом.

На думку Гоббса, у початковому – **природному** – стані люди не схильні до злагодженого державного життя, а їх стосунки – *“війна усіх проти усіх”*. Цей стан відповідає тваринному еству людини, її егоїстичній природі. Але страх смерті й прагнення самозбереження вимушують розумну істоту збагнути необхідність мирного співіснування з іншими. *Вимога миру – перший і основний закон природи, який примушує людей доходити згоди з метою забезпечення свого природного права на життя і безпеку*. Згода веде до встановлення **державної влади**, котра повинна захищати людей від зовнішніх ворогів, від можливих негараздів усередині спільноти.

У своєму знаменитому творі “Левіафан” Гоббс запропонував таке визначення держави: *це єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору множина людей, аби ця особа могла використовувати усю їх могутність і можливості так, як вважає за потрібне задля їхньої злагоди і загального захисту*. Отже, держава – земного, а не небесного походження. Безпосередньо і у своїй конкретній формі вона створюється не Господом, а гуртом людей, які добровільно доходять згоди і укладають **суспільний договір**. Таке пояснення природи держави, навіть незалежно від конкретної політичної орієнтації автора, спрямовувалось проти увічнення існуючого ладу як єдино законного утілення волі Бога.

Держава, являючи собою результат складення сил і ресурсів майже незчисленної кількості людей, немовби перетворювалась на велетенську істоту, котра якісно перевершувала окрему людину. Саме ця обставина визначила іменування держави Левіафаном: за Біблією таке ім’я мало величезне морське чудовисько.

Державний Левіафан не тільки фантастично могутній, але і, на думку

Гоббса, володарює над людьми, що його створили, неподільно та майже необмежено. Перш за все, носієм верховної влади визнаються не *піддані* (народ), а персоніфікація держави – *суверен*. Далі, “*піддані не можуть змінити форму правління*”, “*верховна влада не може бути втрачена сувереном*”, “*піддані не можуть засуджувати дії суверена*” і т. ін.

Таким чином, англійському мислителю не вдалося уникнути певної абсолютизації державності й її уособлення – *суверена*. У його концепції ще не досягнуто гармонії інтересів окремої людини і держави: остання “*хоч і зведена з небес на землю*”, проте все ж таки залишається фактично пануючою і у значній мірі придушуючою свободу своїх частинок-підданих системою. Через це коло **природних прав** людини вкрай вузьке, воно охоплює тільки **право на життя** та **право на особисту безпеку**.

Але визнання хоча і обмежених, проте усе ж таки природних і невідчужуваних прав людини виводить її з стану безумовно покірного раба. Гоббс вважав можливим і обґрунтованим захист окремим підданим свого життя – навіть всупереч інтересам держави. Достатньою підставою повстання проти неї було б порушення вихідної умови її створення, тобто забезпечення невід’ємного права людини на життя і безпеку. Отже, принаймні у невеликій низці випадків у співвідношенні інтересів держави і людини пріоритет тепер віддавався людині. Це було якісним зрушенням і у теорії, і, з часом, у практиці.

Гоббс звільнив концепцію держави від усталеного теологічного забарвлення, з’ясувавши її антропогенне походження. Він спирався при цьому на фундаментальні нововведення – поняття про природні права і суспільний договір. Але цілком органічно їх поєднати англійському мислителю не вдалося, він не подолав абсолютизацію державних інституцій. Гоббс стверджував, що суспільний договір має призводити до відчуження, віддання практично усіх прав окремої особи на користь державного суверену. Таким чином, її “*вагу*” обмежено до мінімуму, тоді як державу проголошено справжнім Левіафаном. Крок у доланні дисбалансу, що існував у такий спосіб, зробив молодший сучасник і співвітчизник Томаса Гоббса – Джон Локк (1632-1704).

Локк приймав тезу свого попередника про природне – додержавне – буття людського гурту. Внаслідок схильності до застосування сили або погроз нею у розв’язанні різноманітних конфліктів, життя може перетворитися на безперервні воєнні дії.

Уникнення цього стану – ось головна причина того, що люди утворюють суспільство і відмовляються від природного стану. Адже коли існує певна влада, від якої можна одержати допомогу, якщо до неї звернутися, то продовження стану війни виключається і суперечки вирішуються цією владою, вчив англійський мислитель. Так створюється **політичне** або **громадянське суспільство**. Усі, хто об’єднаний у одне ціле і має загальний закон та судову установу, куди можна звертатися і котра своєю владою вирішує суперечки між людьми та карає злочинців, живуть у громадянському суспільстві, є громадянами певної держави.

Окрім права на життя у мить народження кожна людина одержує, за Локком, **природне право на свободу**. Тому свобода особи – невідчужувана цінність, яку теж повинна охороняти держава. Але чи не виникає тут суперечності між свободою окремої людини і загальним законом? Між індивідуальними свободами громадян? Локк шукає вирішення проблеми, успадкованої філософською думкою ще від епохи Відродження. Він розділяє два види свободи, властиві додержавному і державному буттю людини.

Природна свобода полягає ось у чому: людина є вільною від будь-якої влади на землі, що стоїть вище за неї. Інколи цей різновид свободи розуміють як *можливість робити усе, що заманеться, жити, як забажається, і не бути обмеженим жодним законом*. Такий стан справ є можливим, але його найближчі наслідки – конфлікти і війни – не задовольняють більшість пересічних людей. Навіть ті титани, що здатні поодиноці виборювати свободу і нав'язувати свою волю багатьом іншим, врешті-решт приречені на зіткнення і загибель. Щоб уникнути усього цього, створюється держава, а феномен свободи піддається суттєвому перетворенню.

Свобода за умов існування державності – це свобода додержуватися мого власного бажання в усіх випадках, якщо це не заборонено законом, і не бути залежним від мінливої, нестійкої, неосязної самовладної волі іншої людини, вважав Локк. Таким чином, він доходить розуміння фундаментального балансу протилежних чинників людської поведінки. По-перше, людина свідомо обмежує свою природну свободу, одержуючи у межах загальновизнаного закону повну **свободу особисту і громадянську**. По-друге, закон хоч і звужує сферу припустимої активності окремого громадянина, але багатою платнею за це має бути усунення загрози свавільного примусу з боку інших, гарантування невід'ємних прав. Баланс закону і свободи розкривається і у наступному фрагменті твору Локка.

*Де немає закону, там не існує і свободи. Адже свобода полягає у тому, щоб не відчувати обмеження і насилля з боку інших, а це не може бути здійснено там, де немає закону. Свобода не є “свобода для кожної людини робити те, що їй заманеться” (адже хто міг би бути вільним, коли б будь-яка інша людина свавільно могла його тиранити?). Натомість вона є **свободою** людини розпоряджуватися своєю особою, своїми діями, володіннями та усією своєю власністю у межах тих законів, яким вона підпорядковується і, таким чином, не зазнавати деспотичного впливу волі іншої, а вільно додержуватися своєї волі.*

Якщо у переліку природних право на життя і право на свободу виглядають цілком зрозумілими, то наступне – **право на приватну власність** – потребує поглибленого обговорення та обґрунтування. Справді, воно не має очевидного універсального характеру і здається пов'язаним лише з інтересами частини нового буржуазного суспільства, ідеологом якої виступав Джон Локк.

Хоч земля і усі нижчі істоти належать усім людям разом, все ж кожна людина володіє певною власністю, що охоплює її власну особу, на котру будь-хто інший окрім неї самої не має жодних прав. Ми можемо

сказати, що труд тіла людини та праця її рук у найсуворіший спосіб належать їй. Що б тоді людина не видобувала з того стану, у якому природа певний предмет створила і зберегла, вона сполучає його зі своїм трудом та додає йому щось таке, що належить особисто їй і таким чином робить його своєю власністю. Оскільки вона виводить предмет з того стану спільного володіння, у який його помістила природа, то завдяки своєму труду вона додає до нього щось таке, що виключає загальне право усіх інших людей.

Наведені міркування зрозуміти не важко, бо вони ґрунтуються, перш за все, на визнанні природного володіння людиною своїм тілом – знаряддям творчого, створюючого щось нове труда. Проте таке є можливим тільки для людини вільної. Отже, необхідною умовою приватної власності виявляється свобода. Але у сучасному суспільстві справедливим виявляється і зворотне: необхідною умовою дійсної свободи є приватна власність. Поєднати ці висновки не становить проблеми: за умов сьогодення дійсність приватної власності тотожна наявності особистої свободи. Проте цей висновок не усіма усвідомлюється і приймається на практиці.

Локк надавав обґрунтуванню статусу приватної власності як фундаментальної суспільної цінності виняткового значення. Тому його не задовольнила чисто наукова або, ширше, світська аргументація і він вважав за доцільне послатися ще й на авторитет господа.

Бог наказав, і власні потреби людини примушували її працювати, і її невід'ємною власністю було усе, до чого вона докладала свою працю. Як ми бачимо, підкорення землі людській праці, або ж її оброблювання, і володіння нею пов'язані одне з одним. Одне надавало право на інше. Таким чином, наказавши підкорювати землю, Бог створив тим самим підстави для привласнювання. А умови людського життя, котрі вимагають праці і матеріалу для роботи, з необхідністю впроваджували приватну власність, підкреслював британський мислитель.

Ставлення до приватної власності як до чогось святого, санкціонованого божественною волею, з тих часів є суттєвою відзнакою духу західного суспільства.

Поширюючи коло і підносячи значення невідчужуваних прав громадянина, Локк одночасно суттєво обмежував сферу впливу та відповідальності держави. З самовладного Левіафана вона перетворювалась на орган керування спільнотою вільних осіб. Суттєво, що справжнім носієм суверенітету тепер визнавався сам народ, котрий лише тимчасово, у межах певного терміну і за загальною згодою, передає владу державникам. Коли ж термін обрання спливає чи відкриваються якісь зловживання, народ має право повернути собі верховенство і, за своїм рішенням, змінити окремих посадовців або навіть форму правління.

Спираючись на постулат про належність верховної влади народів, Локк запропонував важливу щабель підпорядкованості: **народ – законодавча влада – виконавча та федеральна влади**. Він дав такі роз'яснення функцій різних гілок державної влади.

Законодавча влада – це є та влада, котра має право вказувати, як слід застосовувати силу держави для збереження суспільства і його членів. Вона має працювати періодично, під час законотворення.

Але оскільки закони, створені один раз і у відносно короткий термін, діяти мають безперервно, то виявляється необхідність постійного існування іншого різновиду влади, котра б стежила за їх виконанням: це буде влада виконавча.

Якщо виконавча влада слідкує за законністю усередині держави, то федеральна, за Локком, має вирішувати зовнішні справи (участь у міждержавних коаліціях, проблеми війни і миру тощо).

На думку Локка, запропонований ним **принцип розподілу гілок влади** підвищує ефективність функціонування держави і забезпечує – принаймні почасти – уникнення зловживань, протидію їм. Після майже трьох століть найсуворішої апробації цей принцип визнається основоположенням побудови ліберально-демократичної держави. А взагалі соціально-філософський доробок Локка визнається наріжним каменем **класичного лібералізму**.

Таким чином, у даній лекції ми з'ясували, що філософія Нового часу справді суттєво оновила основні складові філософської думки: тут і нова методологія наукового пізнання, ґрунтована на гіпотетико-дедуктивному методі, і нова концепція суспільного життя, яка спирається на концепцію суспільного договору, вперше чітко фіксує природі права людини, принцип розподілу влад тощо. Закладені Беконом і Декартом, Гоббсом і Локком методологічні підвалини міркувань та їх доробок дотепер живить світову філософську думку.